

soort isolement, zonder veel contact met de praktijk van alledag. De tweede wereldoorlog kan ook hier als een waterscheiding gezien worden: na 1945, vooral onder Den Hollander, werd de afstand een stuk kleiner.

Een geheel andere betekenis van het woord spoor komt voor in de titel van A. Doedens en L. Mulder, *Een spoor van verandering*. De kern van dit boek is een reeks regionale geschiedenissen van steden en streken waar de komst van het spoor een belangrijke verandering in het sociaal-economische klimaat heeft gebracht. Alle bijdragen samen zouden dan een omvattend beeld kunnen geven van de invloed van het spoor in Nederland. Een goed plan, maar de uitvoering is niet erg gelukkig uitgevallen. Allereerst worden bepaalde streken of steden veel beter behandeld dan andere, terwijl ook de kwaliteit van de onderdelen wel zeer uiteenlopend is. Een aantal bijdragen is ook wel erg sterk vanuit lokale optiek geschreven: 'Den Haag' begreep nooit waar het om ging, wilde nooit met subsidies over de brug komen en gaf altijd aan anderen de voorrang. Hier hadden de beide eindredacteuren wat meer orde moeten scheppen door de spoorweegaanleg in een meer nationaal verband te plaatsen. Het boek is wel aantrekkelijk uitgevoerd met talrijke foto's en kaartjes.

Van geheel andere aard is H. Vieveen en H. Sijsling, *Treindesign*. Dit boek van de hand van een jonge kunsthistorica en een jonge architect behandelt een ongewoon en onbekend aspect van het spoorwegmaterieel, namelijk de uiterlijke vorm daarvan. De oudste stoomlocomotieven met hun vaak functionele en tegelijk fraaie versieringen worden in het kort behandeld, maar de nadruk van het boek ligt bij de ontwerpen van het elektrische en diesel-electrische materieel van NS. Veel vergelijkingen worden gemaakt met het buitenland, maar de auteurs concluderen terecht dat de NS in de jaren dertig er in slaagt een geheel eigen stijl te ontwikkelen. Kleine uitweidingen naar andere terreinen, zoals het ontwerp van een Nederlandse stofzuiger, geïnspireerd door de 'stofzuiger' op de rails, maken het boek nog aardiger. En niet alleen de uitgevoerde ontwerpen, ook talloze 'might have beens' worden afgebeeld en besproken. Een boek als dit staat of valt met de uitvoering, maar op dit punt hebben de uitgeverij hun uiterste best gedaan en er een fraai en kleurrijk geheel van gemaakt.

H. G. Hesselink, *Spoorwegen in Nederland 100 jaar geleden*, houdt zich niet zo zeer bezig met het jubileum van de spoorwegen, maar haakt in op de gewekte belangstelling voor het spoorbedrijf. Al eerder heeft Hesselink enkele boekjes gepubliceerd die grotendeels gebaseerd waren op de jaarverslagen van de raad van toezicht op de spoorwegdiensten, en nu zet hij die lijn voort, maar wel veel fraaiër uitgevoerd dan voorheen. Groot formaat, veel foto's, hoewel soms wat flets afgedrukt, en steeds per jaar dezelfde formule: de rubrieken 'uitgevoerde werken' en 'uitvoering van de dienst' als hoofdmotieven en 'klachten' als steeds weerkerend amusant extra. Daar tussendoor mededelingen over rollend materieel, seinwezen en personeel, zodat een zeer leesbaar mengsel is ontstaan, hoewel de klachtenrubriek wel wat korter had mogen zijn.

Buiten het jubileumgewoel is nog verschenen H. C. Arbouw en J. R. Bos, *Schakel tussen noord en zuid. Geschiedenis van de spoorwegen op het Eiland van Dordrecht*. Een beknopte, maar zeer degelijke beschrijving van de lotgevallen van de spoorwegen rond Dordrecht, met veel aandacht voor de grote bruggen in die lijnen. Veel kaarten en foto's maken het boekje tot een fraai ogend geheel.

A. J. Veenendaal jr.

J. A. O. Eskes, *Repressie van politieke bewegingen in Nederland. Een juridisch-historische*

studie over het Nederlandse publiekrechtelijke verenigingsrecht gedurende het tijdvak 1798-1988 (Dissertatie Utrecht 1988; Zwolle: Tjeenk Willink, Nederlands Instituut voor sociaal en economisch recht NISER, 1988, xiii + 643 blz., f85,-, ISBN 90 271 2919 3).

De historische dimensie van dit juridische proefschrift (RU Utrecht) is minder groot dan men op grond van de titel zou verwachten. Al op bladzijde 21 van dit volumineuze boek is het jaar 1848 bereikt en wordt vervolgens de voorgeschiedenis van de wet op het recht van vereniging en vergadering (1855) besproken (29-43). Een evidente beperking is natuurlijk de uitsluiting van de privaatrechtelijke verenigingen uit deze studie. Daardoor vallen de vakverenigingen grotendeels uit de boot, hoewel aan de ontwikkeling daar heel wat meer politieke kanten zitten dan de repressie van enkele ervan (matrozenbonden in 1904 en 1933). De kwestie van de stakingsvrijheid blijft buiten beschouwing (aan de vermelding bladzijde 4 noot 15 van de dissertatie van Ornstein uit 1940 ware toe te voegen het opstel over de opheffing van het coalitieverbod in 1872, in *Economisch en sociaal-historisch jaarboek*, XLV (1982) 96-113). De auteur heeft ook uitdrukkelijk (5) afgezien van het plaatsen der voorbeelden van repressie van politieke bewegingen — uitzonderingen daar gelaten — tegen 'een tijdgebonden politieke achtergrond'. Gezien de omvang van zijn boek is dat geen onverstandig besluit geweest, maar de historicus die nu juist graag het verband met 'de tijd' ziet om 'verklaringen' te formuleren welke verder reiken dan: de NSB, het fascisme, het racisme heersten als specimina van 'het kwaad', blijft daardoor onbevredigd achter.

Desalniettemin heeft dit boek de geschiedvorser zeker wat te bieden. Een aantal casus passeert de revue, geanalyseerd op basis van juridische en politieke bronnen. Als zodanig vervult deze studie een uitstekende gids-functie. Daarnaast geeft de auteur zijn, sterk persoonlijk gekleurde, juridische opvattingen ten beste (niet zelden keurt Eskes interpretaties van rechters en politici goed of af). Dat is misschien voor een zo geëngageerd en geïnvolveerd jurist als hij is, begrijpelijk en verdedigbaar als het om de jongste tijd gaat waarin hij zich herhaaldelijk in de openbare discussie heeft gemengd. Op een verder verleden toegepast krijgen dergelijke standjes en schouderklopjes een anachronistisch karakter: de auteur heeft zijn onbewimpelde sympathieën.

In de eerste periode, van 1855 tot 1930, behandelt de schrijver de toepassing van de drie repressieve instrumenten die de wetgever sinds 1855 ter beschikking stonden ten aanzien van ongewenste verenigingen: verbodenverklaring (met medewerking van de rechter), weigering van rechtspersoonlijkheid of vervallen verklaren van de rechtspersoonlijkheid. Strijd met de goede zeden of de openbare orde was een principiële argument hiervoor. In 1884 werd aan de SDB rechtspersoonlijkheid onthouden, in 1894 werd hij verboden verklaard; de rechtspersoonlijkheid van de Algemeene bond van Nederlandsche marine-matrozen werd in 1904 vervallen verklaard. Opmerkelijk is in dit kader de antirevolutiewet van 1920 — een gevolg van Troelstra's zogenaamde 'vergissing'. De oogst van zeven acties (45-88) is niet groot: de democratie kon een stootje velen, of de machthebbers voelden zich stevig in de schoenen staan.

Veel aandacht krijgt natuurlijk de tweede periode, de jaren dertig met hun ambtenarenverbod, uniformverbod en wet op de weerkorpsen (89-283). De auteur gaat hier de voorde hand liggende tegenstelling democratische en anti-democratische partijen (c. a.) hanteren, welke hij tot 1988 trouw blijft. Het is duidelijk dat hier een adder onder het gras schuilt. Wat is, en blijft, wel of niet democratisch? wie is gerechtigd tot de definitie daarvan? en op welke (niet alleen juridische) gronden? Tegen de CPN werden in 1948 — tien jaar na 'München' — 'maatregelen' genomen toen de communisten de machtsovername in Praag toejuichten (316), maar van een verbod van

de partij was geen sprake. Dat was anders toen men meende, dat 'het' nationaal-socialisme herleefde. NVU en centrumpartij hebben als katalysators gewerkt (meer dan de boerenpartij) om een nieuwe wettelijke regeling te verkrijgen—ter vervanging van het Londens wetbesluit E 102 ter zake. Aan die wetsgeschiedenis en de stappen van overheid en rechter tegen deze partijen (met gebruikmaking van de kieswet) is de derde periode gewijd, culminerend in een regeling ter bescherming van de democratische machtsverhoudingen — het midden houdend tussen de Amerikaanse 'formule' en de Duitse 'materiële' democratie-opvatting.

De zwakke stee in zijn betoog legt de schrijver bloot, wanneer hij zonder meer het Nederlandse repressieve systeem lijkt te aanvaarden vanwege de beweerde kwetsbaarheid die het politieke bestel zou hebben vanwege het kiesstelsel met evenredige vertegenwoordiging 'zonder drempels'. Terecht zegt Eskes, wijzend op het Amerikaanse systeem: 'De kiesstelsels dicteren hier goedgevoelde de politieke cultuur' (567). Ten onrechte verzuimt hij op de mogelijkheden tot wijziging van het Nederlandse kiesstelsel te wijzen. Immers, het districtenstelsel is hier *vervangen* door het stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Bovendien kunnen kiesdrempels verhoogd of verlaagd worden, enz. . . .

De historicus, tenslotte, mist in dit boek node een verantwoording van de toegepaste methode bij het archiefonderzoek. Zeker na Eskes' kritiek op Abma (91 noot 8) zou men — na herhaaldelijk te zijn verwezen naar dossiers in het archief van het ministerie van justitie — eindelijk (391) wel eens hebben willen vernemen hoe zijn eigen selectie uit de tienduizenden dossiers heeft plaats gehad en welke consequenties die selectie op zijn interpretaties kan hebben gehad.

A. H. Huussen jr.

B. de Vries, *Electoraat en elite. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam 1850-1895* (Dissertatie Utrecht 1986, Publikaties van de Gemeentelijke archiefdienst van Amsterdam XIII; Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1986, 202 blz., f39,50, ISBN 90 6707 108 0).

Ook zonder vermelding van de promotor zou men bij dit proefschrift over de sociale ontwikkeling van Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw op de naam van Th. van Tijn komen. In haar woord vooraf dankt de schrijfster hem voor zijn inspirerende begeleiding. Zij zal deze zeker nodig gehad hebben, want al bij een eerste aanblik valt op hoeveel geduld vergend onderzoek door haar verricht moet zijn, monnikenwerk welhaast; Gelukkig kunnen wij constateren dat inspiratie en werk tot een fraaie studie hebben geleid, die een gedegen bijdrage tot het onderhavige onderwerp vormt. Alleen door dit soort onderzoek op het lokale niveau kunnen wij ten slotte komen tot een inzicht in de ontwikkeling van de Nederlandse sociale structuur en mobiliteit tijdens de periode van aanwassende economische groei.

Daar de sociale veranderingen niet op zichzelf staan, is er een relatie gelegd met ontwikkelingen van economische en sociale aard. Mede hierom viel de keuze op Amsterdam omdat daarover al een stevige basis aanwezig is in het bekende proefschrift van Van Tijn en bovendien uit een aantal verspreide bronnen aanvullende gegevens te verkrijgen zijn. Een probleem bij het verwerven van inzicht in de standenstructuur, zoals deze rond 1850 in Amsterdam onmiskenbaar bestond, was het ontbreken van gegevens van wat in deze het primaire indelingscriterium vormt: de personele belasting. De kohieren daarvan bestaan niet meer. Wel zijn er nog de kiezerslijsten voor de Tweede Kamer, de Provinciale Staten en de gemeenteraad, gebaseerd op